

PERKEMBANGAN GERAKAN ANTI-MALAYSIA OLEH ADIK-BERADIK GUNSANAD DI BORNEO UTARA, 1961-1963

THE ANTI-MALAYSIA MOVEMENT OF THE GUNSANAD BROTHERS IN NORTH BORNEO, 1961-1963

Saimin Ginsari¹
Joseph M. Fernando

Abstract

This article is on the development of the opposition movement in North Borneo by the Gunsanad brothers, the Orang Kaya-kaya (OKK) Sedomon and his younger brother, Gunsanad Samuel Sundang or G.S. Sundang towards the formation of Malaysia. These two brothers acted through United Pasok Momogun Party (UPMP) founded from United National Kadazan Organisation (UNKO)'s convention that supported the formation of Malaysia which included the Dusun and Murut as 'Kadazan'. Subsequently, throughout September 1961 until the early part of 1963, UPMP carried out a few movements to impede the formation of Malaysia. The climax of this movement is the opposition by G.S. Sundang together with Ong Kee Hui (Sarawak) and A.M. Azahari (Brunei) through a petition to the United Nations. However, the movement by these two brothers did not get the support of the other leaders in North Borneo. This movement ended when G.S. Sundang finally decided to support the formation of Malaysia and became one of the North Borneo representatives that signed the Malaysia Agreement on 9th July 1963 in London.

Keywords: G.S. Sundang, Orang Kaya-kaya Sedomon Gunsanad, United Pasok Momogun Party, Malaysia Agreement, United National Kadazan Organisation

Pengenalan

Ketika ramai sejarawan membuat kajian terhadap peranan pemimpin tempatan di Borneo Utara dalam pembentukan Malaysia, peranan Donald Stephens dan Datu Mustapha bin Datu Harun tidak lari daripada fokus kajian. Selain sumbangan mereka sebagai tokoh-tokoh utama di Borneo Utara yang merealisasikan Malaysia, kedua-dua tokoh ini juga dilihat oleh kerajaan British sebagai pemimpin yang akan memikul tanggungjawab penting seandainya Borneo Utara diberikan taraf berkerajaan sendiri. Bagaimanapun, beberapa pemimpin seperti Khoo Siak Siew, Peter Chin, G.S. Sundang dan OKK Sedomon juga memainkan peranan penting dalam proses perkembangan pembentukan Malaysia walaupun pandangan mereka terhadap Malaysia berbeza dengan Donald Stephens atau Datu Mustapha Datu Harun. Adik beradik Gunsanad, Sedomon dan G.S. Sundang (serta seorang lagi saudara mereka bernama Jaimi) memutuskan

untuk tidak menyokong pembentukan Malaysia dari mula Malaysia diperkenalkan sehingga rundingan pembentukan perlembagaan Malaysia dalam mesyuarat Jawatankuasa Antara Kerajaan (*Inter Governmental Committee*). Melalui *United Pasok Momogun Party* (UPMP), kedua-dua adik beradik membuat gerakan untuk menentang pembentukan Malaysia bermula bulan September 1961 sehinggalah bulan Mac 1963.

Latar Belakang Adik-Beradik Gunsanad

Sedomon Gunsanad dan adiknya, G.S. Sundang, berketurunan Dusun Kwijau dari Keningau dikenali ramai kerana aktiviti penentangan mereka terhadap pembentukan Malaysia. Bapa mereka, Orang Kaya-kaya (OKK) Gunsanad meninggal sebelum perang dunia kedua. Selepas OKK Gunsanad meninggal dunia, anaknya Sedomon yang tua lima tahun daripada adiknya, G.S. Sundang menjadi Ketua Kaum asli dan digelar Orang Kaya Kaya (OKK). Sedomon tidak menganut agama lain dan kekal mengamalkan ajaran animisme sehingga akhir hidupnya. OKK Sedomon Gunsanad memperoleh pengalaman mentadbir di Bingkor daripada D.J. Jardine, gabenor *British North Borneo Chartered Company* (BNBCC). Pada masa itu, OKK Sedomon mengetuai gabungan kampung-kampung di Bingkor dan memperoleh autoriti untuk mentadbir Pusat Pentadbiran Pribumi di Bingkor pada tahun 1936 (Ongkili 1981: 3). Adiknya, G.S. Sundang atau nama sebenarnya Gunsanad Samuel Sundang, seorang Kristian pernah bersekolah di *Anglican All Saints' School* (Granville-Edge dan Davedson 1999: 29-37). G.S. Sundang pernah berkhidmat sebagai Penolong Pegawai Daerah dan Pegawai Daerah di Keningau serta menganggotai Majlis Penasihat Borneo Utara sejak tahun 1946 hingga pertengahan tahun 1959. Beliau juga pernah menjadi ahli dilantik dalam Majlis Perundangan Borneo Utara pada tahun 1951 dan ahli sementara dalam Majlis eksekutif selama tiga bulan pada tahun 1960.²

Kedua-dua adik-beradik Gunsanad³ ini telah menubuhkan *United National Pasok Momogun Party* atau UNPMP pada bulan Januari 1962 (kemudian ditukar nama kepada *United Pasok Momogun Party* - UPMP pada bulan Mac 1962) di Keningau (Luping 1985: 136). Penubuhan UNPMP sebenarnya diilhamkan oleh OKK Sedomon ketika mesyuarat Ketua-ketua kaum asli pada 8 September 1961 yang tidak bersetuju dengan keputusan konvensyen UNKO pada 5 hingga 7 Ogos 1961.⁴

Konvensyen UNKO, 5 hingga 7 Ogos 1961 dan Penubuhan *United Pasok Momogun Party* (UPMP)

Semasa Tunku Abdul Rahman mengumumkan rancangan Malaysia di Singapura pada 27 Mei 1961 (The Straits Times 29 May 1961), British sedang merancang penubuhan persekutuan Borneo. Bagaimanapun, pengumuman rancangan Malaysia oleh Tunku telah mengalihkan pandangan penduduk wilayah Borneo daripada rancangan Persekutuan Borneo kepada rancangan Malaysia. Pada masa rancangan Malaysia diumumkan, tidak ada pemimpin di Borneo Utara yang membuat kenyataan menentang Malaysia. Tetapi situasi ini berubah selepas Tunku membuat lawatan ke Brunei dan di beberapa tempat di Sarawak pada bulan Julai 1961 (Ongkili 1967: 24). Kenyataan A.M. Azahari bahawa Tunku akan menjadikan Brunei, Sarawak dan Borneo Utara sebagai negeri ke 12, 13 dan 14 dalam persekutuan Malaya menimbulkan kemarahan pemimpin-pemimpin di wilayah Borneo (Ongkili 1967: 24)). Beberapa pemimpin di wilayah Borneo membuat kenyataan terbuka menentang kenyataan yang dibuat oleh Tunku di Brunei pada 5 Julai 1961. Susulan daripada itu, *United Front* (Barisan Bersatu) ditubuhkan. *United Front* dianggotai oleh Donald Stephens bersama-sama pemimpin dari Sarawak, Ong Kee Hui dan A.M. Azahari dari Brunei (Ongkili 1967: 24).

Pada 21 Julai 1961, Donald Stephens bagaimanapun telah mengubah pendiriannya selepas bertemu dengan Lee Kuan Yew ketika menghadiri Persidangan Persatuan Parlimen Komanwel (*Commonwealth Parliamentary Association*) di Singapura (Granville-Edge & Devadson 1999: 116). Sebagai persediaan kemungkinan Malaysia dibentuk dan pilihanraya kemungkinan akan dijalankan, Donald Stephens menubuhkan parti *United National Kadazan Organisation* (UNKO) pada bulan Ogos 1961 (Leong 1982: 225). Sebahagian besar masyarakat Kadazan, Dusun dan Murut telah menyertai UNKO termasuk G.S. Sundang. G.S. Sundang kemudiannya dilantik sebagai Naib Presiden parti. OKK Sedomon bagaimanapun kekal memegang jawatan Ketua Kaum Asli dan tidak menyertai UNKO. Sedomon tidak setuju dengan pendirian UNKO khususnya keputusan konvensyen parti itu pada 5 hingga 7 Ogos 1961 yang memutuskan untuk mempertimbangkan Malaysia serta menjadikan kaum Dusun dan Murut sebagai 'Kadazan'.⁵

Sebagai bantahan terhadap keputusan konvensyen UNKO, OKK Sedomon telah memanggil mesyuarat Ketua-ketua kaum asli Borneo Utara khususnya dari kawasan pedalaman termasuk dari Pensiangan, Keningau, Tambunan, Ranau, Tenom, Beaufort, Kuala Penyu dan Tuaran pada 4 September 1961.⁶ Kira-kira 500 orang telah menghadiri mesyuarat ketua Kaum Asli di Bingkor Keningau pada 8 September 1961.⁷ Ketua-ketua kaum asli telah menolak sebarang gerakan menyertai gagasan Malaysia sehingga cadangan itu dikaji dan diteliti memandangkan pada masa itu penduduk masih belum berpendidikan dan ekonomi pula masih mundur.⁸ OKK Sedomon berpendapat cadangan Malaysia merupakan satu matlamat untuk mengambil Borneo Utara dan penerimaan Malaysia akan menyebabkan kaum-kaum di pedalaman akan terkubur.⁹ Oleh yang demikian, rakyat Borneo Utara memerlukan jaminan-jaminan tertentu jika Malaysia diteruskan. Jaminan tersebut termasuk perlindungan tanah dan perniagaan daripada kepentingan Malaya, kawalan Borneo Utara terhadap dasar imigresen dan jaminan bahawa perkhidmatan awam akan kekal kepada anak watan Borneo Utara. Mereka juga mahu supaya Kerajaan British memastikan bahawa rakyat Borneo Utara membuat keputusan mereka sendiri sama ada mahu atau tidak menyertai pembentukan Malaysia.¹⁰

Semasa mesyuarat Ketua-ketua kaum asli itu juga, OKK Sedomon mengambil pendirian menentang keputusan konvensyen dalam isu penggunaan istilah 'Kadazan' bagi merujuk kepada suku kaum Dusun dan Murut.¹¹ Mesyuarat juga menolak UNKO mewakili semua masyarakat Dusun dan kaum bukan Islam di Borneo Utara kerana penggunaan 'Kadazan' dalam nama parti itu tidak mewakili masyarakat Dusun. OKK Sedomon juga tidak begitu berpuas hati dengan sokongan adiknya, G.S. Sundang terhadap keputusan konvensyen UNKO yang telah mengundi untuk meluluskan penggunaan istilah 'Kadazan' bagi merujuk kepada kaum Dusun dan Murut serta keputusan pro-Malaysia UNKO terhadap rancangan pembentukan Malaysia.¹² Sedomon juga mempersoalkan tindakan OKK Sundang menerima jawatan Naib Presiden UNKO.¹³ OKK Sedomon kemudiannya telah mencadangkan penubuhan sebuah Parti baru iaitu *United National Pasok Momogun Party* (UNPMP) yang membuka keahlian kepada semua orang yang dilahirkan di Borneo Utara.¹⁴

Tidak lama kemudian, G.S. Sundang keluar dari UNKO dan meletakkan jawatannya sebagai Naib Presiden UNKO. Tempat beliau digantikan oleh Vincent Lojingau. Tiga lagi yang meninggalkan UNKO telah digantikan oleh Dungko Gumpai dari Kiulu, N.C. Tan Ping Hing dari Penampang dan O.T. Assan Gaban dari Bandau, Kota Marudu.¹⁵ Ketua Kaum Asli dari daerah Ranau, Ganie Gilong marah dengan tindakan ketua-ketua kaum asli yang bermesyuarat pada 8 September 1961¹⁶ dan mempersoalkan keputusan mesyuarat Ketua-ketua kaum asli yang disuarakan ketika UNKO sudah ditubuhkan. Ganie Gilong juga melihat tidak perlu bagi Ketua-Ketua Kaum Asli membentuk parti lain kerana mereka adalah 'Kadazan' dan seharusnya berada dalam UNKO.¹⁷ Gilong juga meminta Pendaftar Pertubuhan Persatuan di Jesselton untuk menghalang UNPMP didaftarkan sehingga Donald Stephens kembali dari United Kingdom.¹⁸

Tindakan G.S. Sundang keluar dari UNKO menunjukkan beliau juga akhirnya tidak bersetuju dengan dasar UNKO menjadikan kaum Dusun dan Murut sebagai 'Kadazan'. G.S. Sundang juga mula mempersoalkan tindakan Donald Stephens menyokong pembentukan Malaysia (Luping 1994: 50) dan mendakwa Donald Stephens menjual masyarakat Kadazan (dan Dusun serta Murut) kepada Malaya.¹⁹ Bagaimanapun Donald Stephens kemudiannya telah menjelaskan kepada masyarakat Kadazan bahawa kenyataan G.S. Sundang itu tidak betul (*Sabah Times* 10 Ogos 1961). Ketika melawat kampung Babagon Penampang pada bulan Ogos 1961, Donald Stephens menjelaskan G.S. Sundang telah memberi gambaran buruk kepada parti UNKO dengan dakwaan menjual masyarakat Kadazan kepada Malaya. (*Sabah Times* 10 Ogos 1961).

Pendirian Sedomon dan G.S. Sundang terhadap Malaysia lebih jelas apabila *United National Pasok Momogun Party* (UNPMP) berjaya didaftarkan pada bulan Januari 1962.²⁰ UNPMP mengambil slogan 'Perpaduan, Kesetiaan dan Perkhidmatan' dan berpendapat kaum *Pasok Momogun* sepatutnya memegang tampuk kerajaan Borneo Utara.²¹ Matlamat parti ini adalah berusaha untuk mencapai kemerdekaan, berjuang untuk hak-hak istimewa *Pasok Momogun* agar dilaksanakan dan sentiasa terpelihara serta mengekalkan persefahaman dalam kalangan *Pasok Momogun*.²² Selain itu, sebagai sebuah wilayah yang mempunyai pelbagai kaum dan agama, UNPMP akan berusaha memupuk perpaduan serta melindungi adat tradisi, agama dan budaya *Pasok Momogun*. UNPMP juga menegakkan dan memelihara prinsip-prinsip demokrasi dan menghormati piagam Bangsa-bangsa Bersatu.²³ G.S. Sundang dipilih menjadi presiden UNPMP dan Sedomon dilantik menjadi penasihat parti.²⁴ UNPMP merupakan parti berbilang kaum²⁵ dengan beberapa ahli jawatankuasanya terdiri daripada kaum Dusun dan Cina. Pengaruh UNPMP bagaimanapun hanya kelihatan di Keningau, Tenom, Membakut dan Kinabatangan.²⁶

Gerakan Penentangan Malaysia oleh UNPMP (UPMP)

Gerakan penentangan Malaysia oleh UNPMP sebenarnya lebih kepada persaingan pemimpin-pemimpin parti dengan pemimpin-pemimpin pro Malaysia daripada *United National Kadazan Organisation* (UNKO) dan *United Sabah National Organisation* (USNO). Tidak banyak gerakan penentangan terhadap kerajaan kolonial British atau kerajaan Malaya dibuat oleh Sedomon dan G.S. Sundang, mahupun parti UNPMP. Bagaimanapun, UNPMP telah membuat pendirian untuk menentang Malaysia sebaik sahaja parti ini ditubuhkan dan pendirian itu kekal semasa Suruhanjaya Cobbold membuat tinjauan pada bulan Januari hingga April 1962. Pendirian parti UNPMP untuk menentang Malaysia disuarakan ketika mesyuarat pertama UNPMP di Keningau pada bulan Januari 1962. Mesyuarat ini dihadiri oleh lebih kurang 4500 orang (70 peratus daripadanya adalah kaum Murut). OKK Sedomon dalam ucapannya menyatakan dengan tegas bahawa beliau menolak Malaysia sampai bila-bila dan menyatakan bahawa Borneo Utara adalah milik *Pasok Momogun* (*Son of the Soil*) dan bukan untuk orang Melayu.²⁷

Bagaimanapun, pada bulan Februari 1962, UNPMP mulai lemah apabila krisis dalaman parti berlaku. G.S. Sundang dan abangnya OKK Sedomon mula berbeza pendapat. G.S. Sundang bekas Naib Presiden UNKO, parti yang menyokong pembentukan Malaysia dilihat cenderung untuk menyokong pembentukan Malaysia semula.²⁸ Abangnya, OKK Sedomon yang menentang Malaysia sejak mula dan tidak terlibat dengan pembentukan UNKO, kekal berhubung rapat dengan *Democratic Party* (sebuah parti yang juga tidak menyokong pembentukan Malaysia pada peringkat awal) di Sandakan. Sedomon kemudiannya keluar dari UNPMP dan menubuhkan parti *Tungag Tokou Pasok Momogun*.

Selepas kunjungan berasingan G.S. Sundang dan OKK Sedomon ke Sandakan, mereka kemudiannya dilihat bersama-sama pemimpin *Democratic Party* dalam mesyuarat parti

UNPMP di Kampung Kionsom, Inanam pada 30 Mac 1962.²⁹ Dalam mesyuarat tersebut, Sedomon menggesa *Pasok Momogun* untuk bersatu dengan kaum-kaum lain bagi menggagalkan rancangan Malaysia. Sedomon juga ada memberitahu hadirin pada masa itu bahawa UNPMP sedang bekerjasama dengan kaum Cina bagi menggagalkan Malaysia.³⁰ G.S. Sundang pula mengingatkan hadirin bahawa presiden UNKO dan USNO yang pro-Malaysia bukanlah kaum asli di negara ini. Donald Stephens merupakan seorang kacukan (Serani) dan Datu Mustapha adalah Suluk dari Filipina.³¹ G.S Sundang juga mengingatkan hadirin di tempat-tempat yang dijelajahi bahawa Borneo Utara (Sabah) cuma 'ikan kecil yang akan ditelan oleh ikan-ikan besar suatu hari nanti' sekiranya Malaysia dibentuk (Luping 1994: 145).

UNPMP yang mendapat suntikan dana daripada *Democratic Party* kembali pulih dari krisis dalaman apabila OKK Sedomon bersetuju untuk membawa semula kumpulan yang keluar dari UNPMP kembali kepada UNPMP di pejabat *Democratic Party* pada bulan April 1962. Encik Chung Chao Lung, ahli UNPMP, memainkan peranan penting dalam penyatuan semula UNPMP. Parti UNPMP kemudian dikenali sebagai *United Pasok Momogun Party* (UPMP). OKK Sedomon dilantik sebagai penasihat parti dan G.S. Sundang sebagai pengerusi. Chung Chao Lung dan Lai En Kong dilantik sebagai Naib Pengerusi.³² Selepas penyatuan semula tersebut, OKK Sedomon dan Sundang bersama-sama Lai En Kong telah mengadakan mesyuarat dan membuka cawangan parti UPMP di Menggatal dan Telipok, serta beberapa buah kampung berdekatan Jesselton dan Ranau. UPMP dilaporkan telah memperoleh sambutan yang baik di tempat ini.³³ Pada bulan Mei 1962, seorang wakil dari *Democratic Party*, seorang dari *United Party* dan OKK Sundang telah menghadiri sambutan ulang tahun ketiga *Sarawak United People's Party* (SUPP) di Kuching.³⁴ Tiga perwakilan Barisan Sosialis di Singapura juga turut hadir. Kehadiran G.S. Sundang dalam sambutan ulang tahun ketiga SUPP pada bulan Mei 1962 menyebabkan Sundang dilabel oleh penyokong UNKO sebagai Komunis.³⁵ Bagaimanapun, kerjasama UPMP dengan SUPP telah membantu menaikkan semangat pemimpin-pemimpin UPMP. UPMP semakin aktif membuka cawangan parti termasuk pembukaan cawangan di Apin-apin, Keningau pada 8 Jun 1962. Dua hari kemudian OKK Sundang telah pergi ke Kudat untuk membuka cawangan parti dan dengan harapan dapat menarik ahli baru dalam kalangan kaum Rungus.³⁶

Pandangan *United Pasok Momogun Party* (UPMP) dalam Laporan Cobbold

Selepas suruhanjaya Cobbold selesai menjalankan kerja-kerja tinjauan pada bulan April 1962, UNKO dan USNO secara rasmi telah mengalu-alukan pembentukan Malaysia. Beberapa parti yang mengambil pendirian untuk mahu kemerdekaan terlebih dahulu atau menentang pembentukan Malaysia tidak membuat sebarang gerakan penentangan sehingga perbincangan kerajaan Malaya dan British berakhir. Selepas perundingan kerajaan Malaya dan British berakhir pada bulan Julai 1962 (*London Talks*), *Democratic Party* melalui Setiausaha Agungnya, Encik Shelley Yap, menyatakan telah bersedia untuk berhadapan dengan realiti untuk menerima Malaysia dan 'agak gembira' dengan hasil rundingan di London (*London Talks*).³⁷ Khoo Siak Chiew, presiden *United Party*, tidak memberi komen sebelum Gabenor Borneo Utara, William Goode kembali ke Borneo Utara. UPMP pula tidak menyatakan reaksi menentang selepas rundingan kedua-dua buah kerajaan berakhir pada bulan Julai 1962.³⁸

Pada 1 Ogos 1962, kerajaan British dan kerajaan Malaya telah membuat kenyataan bersama yang mengumumkan keputusan secara prinsipnya menyokong pembentukan Malaysia yang akan diisytiharkan pada 31 Ogos 1963 (Wong, J 2008). Oleh yang demikian, dalam tempoh enam bulan daripada tarikh 1 Ogos 1962, satu perjanjian rasmi perlu dibuat untuk memindahkan kedaulatan Singapura, Borneo Utara dan Sarawak daripada kerajaan British

kepada persekutuan baru (Wong, J 2008). Pada tarikh itu juga, mesyuarat *Inter-Governmental Committee* (IGC) ditubuhkan dengan mesyuarat pra-persediaan bermula pada 30 Ogos 1962 (Wong 2008). Pada tarikh itu juga (1 Ogos 1962), hasil laporan Cobbold dikeluarkan dan dalam laporan tersebut, hanya dua parti iaitu USNO dan UNKO yang benar-benar menyokong pembentukan Malaysia. UPMP yang dianggarkan mempunyai 10,600 ahli telah mengambil pendirian menentang pembentukan Malaysia. UPMP berpandangan penduduk Borneo Utara masih kurang matang untuk menyumbang sesuatu kepada Malaysia dan mahukan British kekal untuk membangunkan pendidikan dan politik di Borneo Utara sehingga berkerajaan sendiri. Selepas itu, barulah penduduk Borneo Utara membuat keputusan sama ada kekal berkerajaan sendiri atau memilih Malaysia.³⁹

Seperti reaksi yang ditunjukkan kepada suruhanjaya Cobbold, UPMP meneruskan aktiviti penentangan terhadap Malaysia selepas laporan Cobbold dikeluarkan. Ketika mesyuarat parti UPMP di Tuaran, Tamparuli dan kampong Gadang, Kimanis, UPMP mendedahkan hubungan parti tersebut dengan Encik Chung Chao Lung, seorang hartawan dari Beaufort melalui Setiausaha Encik Chung, Helen Chung.⁴⁰ Chung Chao Lung dikhabarkan memberi sumbangan dana kepada parti UPMP untuk melancarkan gerakan mempengaruhi rakyat Borneo Utara menentang Malaysia. Pada bulan Ogos 1962, UPMP mendapat suntikan baru apabila Persatuan Dusun Tambunan telah membuat gabungan dengan UPMP. Beberapa cawangan parti juga telah dibuka di residensi pedalaman dan di residensi Pantai Barat.

Sementara itu, persetujuan pembentukan Malaysia oleh kerajaan British dan Malaya telah membawa kepada mesyuarat parti-parti politik di Borneo Utara pada 14 Ogos 1962 bagi memberi pertimbangan terhadap permintaan jaminan dan perlindungan Borneo Utara dalam Malaysia. Bagaimanapun, G.S. Sundang presiden UPMP gagal datang ke mesyuarat tersebut. UPMP telah diwakili oleh OKK Sedomon, adiknya Jaimi Gunsanad, Tsen Kin Sung dan Lai En Kong. Mesyuarat parti-parti politik yang terdiri daripada parti USNO, UNKO, *United Party* dan UPMP kemudiannya telah menggariskan 14 Perkara jaminan dan perlindungan untuk diserahkan kepada Lord Landsdowne, pengerusi *Inter Governmental Committee* (IGC). Perkara-perkara itu meliputi agama, bahasa, perlembagaan, ketua persekutuan, nama persekutuan, imigresen, hak menarik diri, borneosasi, pegawai-pegawai british, kewarganegaraan, cukai dan kewangan, kedudukan istimewa kaum asli, kerajaan negeri dan tempoh peralihan.⁴¹ Pada 29 Ogos 1962, 14 perkara itu ditambah 6 lagi perkara menjadikannya 20 perkara. Perkara-perkara yang ditambah adalah pelajaran, perlindungan perlembagaan, perwakilan ke parlimen,⁴² nama ketua negeri, nama negeri dan perkara tanah, hutan, kerajaan tempatan dan lain-lain.⁴³ UPMP menghantar OKK Ansim Dulau, OKK Asneh dan Tsen Kin Sung ke mesyuarat kedua pada 29 Ogos 1962.⁴⁴ Pemimpin-pemimpin politik Borneo Utara ini kemudiannya memberikan 20 senarai jaminan dan perlindungan (atau disebut 20 perkara) kepada pengerusi IGC, Lord Landsdowne pada 29 Ogos 1962 untuk dibincangkan dalam mesyuarat cadangan pembentukan perlembagaan atau *Inter Governmental Committee* (Straits Times 30 Ogos 1962).

G.S. Sundang yang tidak hadir dalam kedua-dua mesyuarat parti-parti politik ini telah menghantar memorandum pendiriannya terhadap Malaysia lebih awal kepada Lord Landsdowne pada 15 Ogos 1962.⁴⁵ Kenyataan G.S. Sundang yang dihantar kepada Lord Landsdowne, pengerusi mesyuarat *Inter-Governmental Committee* (IGC) adalah berhubung kait dengan percubaan terakhirnya untuk menghalang pembentukan Malaysia. G.S. Sundang memberitahu Lord Landsdowne bahawa sebelum perjanjian dibuat bagi memindahkan kedaulatan kepada Malaya, sebarang kegagalan kerajaan Britain untuk memberi jaminan kepada Borneo Utara berkenaan hak-hak negeri dalam rancangan Malaysia akan dibawa oleh UPMP ke pengetahuan Pertubuhan Bangsa-bangsa Bersatu. G.S. Sundang juga menyatakan bahawa walaupun kerajaan Britain dan kerajaan Malaya bersetuju untuk membentuk Persekutuan

Malaysia, tetapi penafian hak-hak berkerajaan sendiri perlu difikirkan oleh kerajaan Britain kerana ianya adalah tanggungjawab moral mereka dan tidak mematuhi peraturan Pertubuhan Bangsa-bangsa Bersatu.⁴⁶

Pada pandangan UPMP, penduduk Borneo Utara mahu kekal untuk menentukan nasib sendiri dan keinginan tersebut tidak boleh ditamatkan oleh cita-cita politik Kuala Lumpur. Jika kerajaan Malaya enggan mengambil kira pertimbangan ini, beliau percaya pada masa akan datang, Malaya akan menerima kesan akibat tidak mempertimbangkan prinsip demokrasi dalam rancangannya.⁴⁷ G.S. Sundang setuju dengan kenyataan Pengerusi Suruhanjaya Cobbold, Lord Cobbold bahawa jika rancangan pembentukan Malaysia dibuat dengan tergesa-gesa, bahaya yang sangat besar akan muncul. G.S. Sundang juga memetik kata-kata ahli-ahli suruhanjaya Cobbold bahawa dalam beberapa tahun akan datang, risiko keselamatan akan timbul kesan daripada pemindahan kedaulatan daripada kerajaan British kepada kerajaan Persekutuan Malaya dan Sundang juga berpandangan Malaysia seharusnya dianggap sebagai gabungan dalam bentuk rakan kongsi yang setaraf sepertimana kenyataannya dalam Laporan Cobbold:

It is a necessary condition that, from the outset, Malaysia should be regarded by all concerned as an association of partners, combining in the common interest to create a new nation but retaining their own individualities. If any idea were to take root that Malaysia would involve a 'take over' of the Borneo territories by the Federation of Malaya and the submersion of the individualities of North Borneo and Sarawak, Malaysia would not, in my judgement, be generally acceptable or successful. I recommend that, in forthcoming negotiations, Governments should pay close attention to this point, both in its psychological and in its practical aspects.⁴⁸

Oleh yang demikian, G.S. Sundang dan UPMP mahukan supaya jika Malaysia diteruskan, UPMP menuntut supaya semasa tempoh transisi, Borneo Utara perlu memperoleh jaminan hak-hak tertentu yang memperlihatkan hak rakan kongsi sepenuhnya. Beberapa bidang kuasa sedia ada juga harus kekal di Borneo Utara.⁴⁹

Menurut G.S. Sundang lagi, rancangan Malaysia tidak boleh menyamakan penyertaan negeri-negeri dalam persekutuan Malaya dengan wilayah-wilayah Borneo. Ini kerana penubuhan Persekutuan Malaya dibentuk oleh negeri-negeri yang telah pun bersekutu dan di bawah kawalan Kerajaan Pusat melalui proses integrasi perkhidmatan awam.⁵⁰ Sebab itu tidak ada persoalan mana-mana negeri-negeri persekutuan Malaya untuk memperoleh taraf berkerajaan sendiri atau kemerdekaan. Tetapi kedudukan Borneo Utara adalah sama sekali berbeza. Pertama, Borneo Utara bukan didominasi oleh komuniti Melayu dan terletak jauh dari Kuala Lumpur. Borneo juga mempunyai wilayah kira-kira separuh saiz jumlah kawasan Persekutuan Malaya. Kedua, sebelum cadangan Malaysia, koloni British Borneo Utara telah memberi jaminan kepada Borneo Utara untuk memberi taraf berkerajaan sendiri dan akhirnya memperoleh kemerdekaan. Dari sudut pandangan ini, menyamatarafkan status Borneo Utara dengan Pulau Pinang atau Melaka dalam Persekutuan Malaysia tidak boleh diterima. Keadaan ini tidak dapat memenuhi aspirasi rakyat Borneo Utara untuk mengekalkan identiti mereka sebagai rakyat Borneo dan mengawal hal ehwal dalaman mereka. Ketiga, UPMP berpandangan rakyat Borneo Utara tidak pernah berniat untuk menjadi sebahagian daripada Negeri Melayu yang sangat feudal.⁵¹ Pada hemat G.S. Sundang, penyerahan Borneo Utara kepada persekutuan Malaya adalah sebagai pertukaran bagi kerajaan Britain untuk mengekalkan pangkalan Tentera Laut mereka di Singapura.

Oleh yang demikian, jika Malaysia diteruskan juga UPMP mahu kerajaan Persekutuan hanya mempunyai kuasa khusus untuk hal ehwal luar negeri dan pertahanan selepas kedaulatan dipindahkan. Borneo Utara juga perlu diberi jaminan bahawa kuasa-kuasa selain

hal ehwal luar dan pertahanan adalah sebahagian daripada hak negeri dan tidak ada kuasa bersama semasa Malaysia. Kuasa lain tersebut termasuklah kuasa kewangan, percukaian, tarif, perdagangan, pinjaman di luar negara, kemajuan tanah dan pertanian, perlombongan, perhutanan, keselamatan dalaman, perkhidmatan awam, pendidikan, bahasa kebangsaan dan bahasa rasmi, kewarganegaraan, imigresen, agama, badan kehakiman, adat tempatan dan penggunaannya, buruh dan perkhidmatan sosial, kesihatan, perkapalan dan pelayaran, perikanan, dan tiap-tiap kuasa lain yang perlu bagi Kerajaan Negeri.⁵²

Memorandum G.S. Sundang bagaimanapun tidak menghalang rancangan Malaysia yang sudah dipersetujui untuk ditubuhkan pada 31 Ogos 1963 oleh kerajaan British dan Malaya. Seperti dijadualkan, pada 12 September 1962, usul pembentukan Malaysia telah dibentangkan dalam Majlis Perundangan Borneo Utara oleh Datu Mustapha Datu Harun. G.S. Sundang menentang usul tersebut khususnya status Borneo Utara yang disamatarafkan dengan Pulau Pinang dan Melaka. Perkara ini tidak boleh diterima kerana keadaan di Borneo Utara tidak sama dengan Malaya.⁵³ Beliau hanya akan menerima Malaysia jika gabungan tersebut adalah gabungan negeri-negeri yang berkerajaan sendiri. Rakyat tidak akan menerima kehilangan hak berkerajaan sendiri dan jika Borneo Utara tidak mendapat hak tersebut, dia akan membuat rayuan di Pertubuhan Bangsa-bangsa Bersatu.⁵⁴ Ucapannya dan kelakuannya bagaimanapun menimbulkan kemarahan Datu Mustapha dan Stephens.⁵⁵

Pendirian G.S. Sundang disusuli dengan keputusannya menyertai Ong Kee Hui dan A.M. Azahari menyerahkan memorandum bantahan terhadap rancangan Malaysia ke Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu (PBB) pada 9 September 1962.⁵⁶ Petisyen itu menggesa supaya kesatuan wilayah-wilayah Borneo dibentuk dengan Sultan Brunei sebagai pemerintah yang berperlembagaan.⁵⁷ Dalam reaksi PBB, PBB memberitahu akan memberi perhatian kepada petisyen tersebut dan bersedia memberi pengadu peluang untuk membentangkan petisyen tersebut. Bagaimanapun, masa pendengaran di PBB akan ditutup pada 19 September 1962.⁵⁸

Kerajaan British dalam telegram tersebut kelihatan berusaha menghalang petisyen ketigatiga pemimpin ini. Ini seperti kenyataan yang berbunyi, '*If petitioners decide to apply for a hearing to the Fourth Committee, we have time to consider tactics as that committee is unlikely to get down to work before the beginning of October.*'⁵⁹ Petisyen ini akhirnya gagal dibentangkan sebelum 19 September 1962 dan pada 27 Oktober 1962, G.S. Sundang telah menulis surat kepada Setiausaha Agung PBB untuk menarik petisyennya.⁶⁰ Pada hujung bulan September 1962, G.S. Sundang membuat kenyataan tidak lagi menentang Malaysia tetapi berkeras meminta autonomi penuh semua hal ehwal dalaman dan kewangan Borneo Utara, kecuali hal ehwal luar negeri dan pertahanan (*North Borneo News*, September 1962). G.S. Sundang menyatakan bahawa jika perkara ini gagal dicapai, rancangan Malaysia mungkin hanya pemindahan kedaulatan Borneo Utara dari satu kuasa ke kuasa penjajah yang lain (*North Borneo News*, September 1962).

Bagi memastikan hak-hak Borneo Utara terus terpelihara juga, G.S. Sundang membuat ikhtiar untuk membuat upacara ritual melalui 'perjanjian ritual' yang dinyatakan dalam batu sumpah di Keningau. Upacara ini bagi meredakan kebimbangan dalam kalangan ketua-ketua tradisional kaum asli (Orang Kaya-kaya) di Borneo Utara terhadap hak-hak negeri dalam persekutuan yang baru. Batu Sumpah yang dikenali sebagai Batu Sumpah Keningau dan ditulis dalam bahasa Melayu ejaan lama, menyatakan:

Batu Sumpah Peringatan Mengikut Parlambaga'an. Satu, Ugama bebas dalam Sabah. Dua, Tanah-tanah dalam Sabah di-kuasa oleh Kerajaan Sabah. Ketiga 'Adat resam anak rayat Sabah dihormati dan dipelihara oleh kerajaan. Sebalok pula rayat-rayat Sabah di interior bersumpah ta'at setia kepada kerajaan Malaysia.'⁶¹

Upacara ritual Batu Sumpah ini juga dibuat kerana OKK Sedomon dan G.S. Sundang berpandangan bahawa walaupun konsep perlembagaan bertulis dan 20 perkara jaminan dibincangkan dalam mesyuarat IGC, tetapi tanpa simbol tradisional, mereka berpendapat ia sukar dikekalkan. Oleh yang demikian, dengan adanya upacara ritual ini, sesiapa sahaja yang melanggar perjanjian berkaitan simbol keamanan melalui batu sumpah boleh dikenakan musibah atau akan menanggung bencana (Lind 2003: 66). Selepas usaha-usaha UPMP dan G.S. Sundang sepanjang tahun 1962 tidak begitu berhasil, UPMP kemudiannya dilihat semakin lemah apabila hanya 200 wakil yang menghadiri persidangan parti tersebut pada 1 dan 2 September 1962 di Jesselton.⁶² Ramai yang keluar daripada majlis tersebut, termasuk G.S. Sundang dan hanya lebih kurang 30 orang yang kekal berada dalam dewan. Beberapa ahli parti kemudiannya berpindah ke parti UNKO dan USNO.⁶³

Dalam perkembangan lain, sungguhpun G.S. Sundang menarik semula petisyennya tetapi Ong Kee Hui dan A.M. Azahari meneruskan petisyen ke PBB tetapi ditolak. A.M. Azahari melalui Partai Rakyat Brunei (PRM) pula membuat pemberontakan di Brunei pada 8 Disember 1962 (Leigh 1963: 60). Walaupun UPMP semakin lemah, G.S. Sundang kadangkala membuat kenyataan-kenyataan yang mewujudkan suasana yang kurang menyenangkan penyokong-penyokong pro Malaysia dan kerajaan kolonial British Borneo Utara. Pada 12 Disember 1961, G.S. Sundang mengejutkan ahli Majlis Perundangan dan pegawai-pegawai British ketika berucap dalam Majlis Undangan Borneo Utara. Dalam ucapannya beliau telah melahirkan rasa tidak puas hatinya terhadap cara Malaysia diperkenalkan di Borneo Utara.⁶⁴ Ucapan beliau yang disediakan oleh Cik Helen Chung menyatakan bahawa cara mempengaruhi penduduk Borneo Utara menerima Malaysia tidak betul. G.S. Sundang mendakwa bahawa dikhabarkan mana-mana yang menyokong Malaysia akan diberikan 50 ekar tanah getah, rumah batu dan elaun \$100 sebulan sementara yang menentang akan dihanyutkan ke laut dan diusir dari Borneo Utara.⁶⁵ G.S. Sundang juga mendakwa bahawa sesiapa yang tidak mengundi UNKO akan dikenakan denda sebanyak \$1000.⁶⁶

Selepas G.S. Sundang memberikan ucapannya di Majlis Undangan Borneo, beliau dikritik hebat khususnya oleh UNKO dan Donald Stephens melalui akhbar miliknya, *Sabah Times*. Sikap Sundang sehari selepas Sundang membuat ucapan di Majlis Perundangan Borneo Utara juga mengusarkan. Menurut Dr. Williams, ahli antropologi Amerika, Sundang yang dalam keadaan mabuk pada waktu itu memberitahunya (Dr. Williams) bahawa tindakannya menentang Malaysia adalah untuk mengekalkan pentadbiran British. Menurut G.S. Sundang:

Why doesn't the Government let it be known that I am trying to be helpful and that I want the British to stay? Instead it is against me, It is the Government who allowed Donald Stephens to make his lying attack on me in his newspaper. I have been made a fool of and may in consequence lose the election. If I am defeated in the elections, the British will want to run me out of the country and then there will be a problem. If I am pushed far enough I can do the same thing as Azahari. Azahari was a fool. He should have fought in the jungle. Anybody can win a war in the jungle.⁶⁷

Kerajaan kolonial British yang tersinggung dengan gelagat G.S. Sundang telah membawa kepada pertemuan G.S. Sundang dengan R.N. Turner, Ketua Setiausaha Borneo Utara untuk menjelaskan kenyataannya dalam Majlis Undangan Borneo Utara khususnya kenyataannya mengenai A.M. Azahari dan pemberontakan Brunei. Sundang mengakui ianya adalah salah faham dan kenyataannya itu bermula apabila dia tidak begitu bersetuju dengan rakan-rakan pemimpin yang mengutuk pemberontakan Brunei.⁶⁸

Pertemuan G.S. Sundang dan R.N. Turner bagaimanapun tidak banyak mengubah sikap G.S. Sundang. G.S. Sundang dan UPMP masih terus menimbulkan suasana kurang senang

pemimpin-pemimpin lain khususnya UNKO. Ketika pilihanraya Kerajaan Tempatan yang berlangsung pada 16 Disember 1962, G.S. Sundang masih mempersoalkan tindakan pemimpin-pemimpin Borneo Utara yang lain kerana dengan mudah menerima Malaysia. Di beberapa tempat, timbul pergeseran antara UPMP dan calon-calon UNKO berkaitan isu penerimaan terhadap Malaysia.⁶⁹ Kempen-kempen pilihanraya UPMP juga masih berkisar terhadap sentimen anti-Malaysia. Bagaimanapun, keputusan pilihanraya Kerajaan Tempatan berpihak kepada parti yang pro Malaysia. Daripada 137 kerusi, USNO berjaya memenangi 53 kerusi, UNKO 39, BUNAP 27 dan enam kerusi dimenangi oleh calon bebas. UPMP hanya memenangi 12 kerusi yang dimenangi kesemuanya di residensi pedalaman. G.S. Sundang menang dengan majoriti 424 mengalahkan calon UNKO, Angian di Keningau Utara.⁷⁰

Selepas pilihanraya Kerajaan Tempatan, Gabenor Borneo Utara, William Goode telah campur tangan untuk menangani karenah yang ditimbulkan oleh G.S. Sundang. Beliau menyifatkan beberapa tindakan G.S. Sundang perlu diperbetulkan. Ini termasuk tingkah lakunya semasa pilihanraya Majlis tempatan yang antara lain terdapat kes di mana UPMP memberitahu pengundi bahawa UNKO membuat janji yang melampau dengan mengatakan UNKO harus disokong kerana Donald Stephens akan menjadi gabenor selepas pilihanraya.⁷¹ G.S. Sundang juga mendakwa UPMP akan diharamkan oleh kerajaan dan gerakan mereka akan diruntuhkan, selain membuat dua dakwaan terhadap calon UNKO yang dikatakan tidak layak bertanding kerana pernah disabitkan kesalahan.⁷² G.S. Sundang membuat kenyataan balas dengan memberitahu Goode bahawa beliau telah bersetuju pergeseran semasa pilihanraya dilupakan dan bersedia untuk bekerja bersama-sama.⁷³ UPMP kemudiannya menyertai Perikatan Sabah tetapi masih tidak begitu senang dengan pembahagian peruntukan kerusi dalam Majlis Eksekutif dan Majlis Kebangsaan Perikatan.⁷⁴ Selepas berakhirnya tahun 1962, Sundang tidak lagi menimbulkan kegiatan-kegiatan atau sikap penentangan terhadap Malaysia. Pada 11 Jun 1963, G.S. Sundang tampil untuk memberi penjelasan kepada rakyat Borneo Utara tentang implikasi penyertaan Borneo Utara dalam Malaysia. Ini bagi meredakan kebimbangan rakyat Borneo Utara terhadap pembentukan Malaysia (Daily Express, 13 Jun 1963). G.S. Sundang juga yakin bahawa jaminan dan perlindungan termasuk perlantikan 16 wakil parlimen yang diperuntukkan untuk Borneo Utara, keputusan mengekalkan dasar pendidikan sedia ada serta kuasa imigrasi yang diberikan kepada Borneo Utara bagi mengehadkan pergerakan penduduk dari wilayah-wilayah yang maju ke Borneo Utara serta kebebasan agama di Borneo Utara akan tetap terpelihara (Daily Express 13 Jun 1963). G.S. Sundang menyatakan bahawa semua jaminan telah dibincangkan dan dipersetujui dalam mesyuarat IGC. Ini sepertimana kenyataannya dalam radio Borneo Utara: *'Every care was taken in the Inter Governmental Committee to ensure that Malaysia would not upset the day to day life of the people. They offered a happy and secure future for the people of Sabah.'* (Daily Express 13 Jun 1963).

Sebagai tanda persetujuannya terhadap Malaysia, G.S. Sundang juga telah menyertai delegasi Borneo Utara ke London untuk menandatangani perjanjian Malaysia pada 9 Julai 1963. Turut bersama G.S. Sundang adalah Ketua Setiausaha Borneo Utara, Noel Turner, Setiausaha Kerajaan, Stephen Holley, Peguam Negara, Ken Jones, Donald Stephens, Datu Mustapha dan Khoo Siak Chiew (Holley 2004: 110). Selepas perjanjian Malaysia ditandatangani pada 9 Julai 1963 dan diisytiharkan pada 16 September 1963, G.S. Sundang kekal dalam jawatannya sebagai Menteri Kesihatan. Pada tahun 1965, ekoran krisis yang berlaku dalam Parti Perikatan Sabah, G.S. Sundang dilantik sebagai Timbalan Ketua Menteri Sabah, pemimpin tertinggi dalam kalangan masyarakat Dusun pada masa itu. Bagaimanapun, G.S. Sundang sehingga persaraan dari politik, masih tidak gembira dengan cara Malaysia dibentuk (Luping 1985).

Kesimpulan

Adik beradik Gunsanad, OKK Sedomon dan G.S. Sundang dikenali kerana pendirian mereka terhadap rancangan Malaysia. Sungguhpun gerakan ini tidak mendapat sambutan sebahagian besar penduduk Borneo Utara pada masa itu, tetapi kesannya terhadap pandangan penduduk mengenai Malaysia masih berterusan selepas Malaysia dibentuk. Gerakan yang kebanyakannya mendapat sambutan di pedalaman Borneo Utara bagaimanapun tidak sehebat gerakan penentangan Ong Kee Hui di Sarawak mahupun A.M. Azahari di Brunei.

Gerakan ini dimulakan oleh OKK Sedomon yang membuat pendirian bahawa Ketua Kaum Asli Borneo Utara menolak sokongan terhadap Malaysia berdasarkan hasil mesyuarat Ketua-ketua Kaum Asli di Keningau pada 8 September 1962. G.S. Sundang kemudian menyertai abangnya dalam *United National Pasok Momogun Party* (UNPMP) bagi menyebarkan pendirian mereka terhadap rancangan Malaysia. Kemuncak gerakan ini adalah apabila G.S. Sundang bersama-sama Ong Kee Hui dan A.M. Azahari menghantar petisyen penentangan terhadap Malaysia ke Pertubuhan Bangsa-bangsa Bersatu pada 9 September 1962. Bagaimanapun G.S. Sundang akhirnya bersendirian apabila beliau bukan sahaja tidak mendapat sokongan rakan-rakannya tetapi kehilangan dana untuk meneruskan perjuangannya. Oleh yang demikian, G.S. Sundang dan UPMP tidak lagi membuat gerakan anti Malaysia selepas pilihanraya Majlis tempatan pada bulan Disember 1962. Beliau akhirnya menerima Malaysia dan menjadi salah seorang perwakilan Borneo Utara yang menandatangani Perjanjian Malaysia pada 9 Julai 1963.

Nota

- ¹ Saimin Ginsari telah berjaya menamatkan program PhD dalam bidang sejarah di Fakulti Sastera dan Sains Sosial. Topik tesis beliau berkisarkan hubungan kerajaan persekutuan Malaysia dengan kerajaan Sabah antara 1963 hingga 1985. Alamat e-mel: minsai2003@yahoo.com.
Joseph Milton Fernando adalah Profesor Madya di Fakulti Sastera dan Sains Sosial. Alamat e-mel: jmfernando@um.edu.my
- ² CO1030/927 (18) Constitutional Development in North Borneo.
- ³ Seorang lagi anak Gunsanad, Jaimi Gunsanad juga turut bersama-sama Sedomon dan G.S. Sundang dalam *United Pasok Momogun National Party* (UPMP).
- ⁴ Kertas kerja siasatan yang dikeluarkan oleh kerajaan Koloni British yang terkandung dalam dokumen kolonial, dalam CO1030/1022 (34) 'Submission by the North Borneo to the Commission of Enquiry, North Borneo', Paper for The Malaysia Commission of Enquiry, Estimate of the numerical strength of political parties and the extent to which their leaders may be regarded for the bulk of the membership, 29 March 1961.
- ⁵ FCO 141/13005 UNKO, Secretary of Local Government, UNKO in Interior, 29 August 1961
- ⁶ Ketua-ketua kaum asli dikenali juga sebagai Orang Kaya-kaya (OKK). FCO 141/13005 UNKO, Secretary of Local Government, UNKO In Interior, 29 August 1961.
- ⁷ CO 1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation.
- ⁸ CO 1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation
- ⁹ FCO 141/13005 UNKO, Secretary of Local Government, UNKO in Interior, 29 August 1961.
- ¹⁰ FCO 141/13005 UNKO, Secretary of Local Government, UNKO in Interior, 29 August 1961.
- ¹¹ FCO 141/13005 UNKO, Secretary of Local Government, UNKO in Interior, 29 August 1961.
- ¹² FCO 141/13005 UNKO, Secretary of Local Government, UNKO in Interior, 29 August 1961
- ¹³ FCO 141/13005 UNKO, Secretary of Local Government, UNKO in Interior, 29 August 1961
- ¹⁴ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ¹⁵ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ¹⁶ FCO141/13005 UNKO, Report by Det/PC Peter Paut S.B. 21.9.61 Ganie Gilong.
- ¹⁷ FCO141/13005 UNKO, Report by Det/PC Peter Paut S.B. 21.9.61 Ganie Gilong.
- ¹⁸ FCO141/13005 UNKO, Report by Det/PC Peter Paut S.B. 21.9.61 Ganie Gilong.

- ¹⁹ FCO141/13005 UNKO, Report by Det/PC Peter Paut S.B. 21.9.61 Ganie Gilong.
- ²⁰ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ²¹ UNPMP menggunakan istilah '*Pasok*' merujuk kepada penduduk asal yang telah menerokai Borneo Utara dan akan tinggal selama-lamanya di Borneo Utara ('*Momogun*'). (Dalam CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.)
- ²² CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ²³ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ²⁴ CO1030/1022 (34) Submission by the North Borneo to the Commission of Enquiry, North Borneo, Paper for The Malaysia Commission of Enquiry, Estimate of the numerical strength of political parties and the extent to which their leaders may be regarded as speaking for the bulk of the membership, 29 March 1961.
- ²⁵ Tan Sri Harris Salleh, wawancara, 8 Oktober 2013
- ²⁶ Percubaan Sedomon untuk memenangi sokongan di Penampang gagal, begitu juga kaum Rungus di Kudat yang lebih menyokong *United National Kadazan Organisation* (UNKO) dan *United Sabah National Organisation* (USNO). (Dalam CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.)
- ²⁷ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ²⁸ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ²⁹ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962. Bagaimanapun ada laporan mengatakan kedua-dua adik beradik ini melupakan perbezaan pandangan mereka dan seringkali kelihatan bersama-sama berkempen menentang pembentukan Malaysia termasuk membuat lawatan berasingan di Sandakan pada bulan Mac 1962. (Dalam CO1030/1022 (34) Submission by the North Borneo to the Commission of Enquiry, North Borneo, Paper for The Malaysia Commission of Enquiry, Estimate of the numerical strength of political parties and the extent to which their leaders may be regarded as speaking for the bulk of the membership, 29 March 1961.)
- ³⁰ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ³¹ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ³² Kehadiran beberapa pemimpin Cina dan kaum asli bukan Islam dalam UPMP dilihat oleh *Democratic Party* sebagai satu perkembangan yang baik untuk mengadakan pakatan anti Malaysia. (Dalam CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.)
- ³³ Bagaimanapun di beberapa kawasan, kedatangan mereka tidak mendapat sambutan dingin daripada penyokong muda UNKO di Penampang yang pro-Malaysia. (Dalam CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.)
- ³⁴ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ³⁵ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ³⁶ Selepas kembali dari Kudat, G.S. Sundang membuka pula cawangan parti UPMP di Menggatal. Aktiviti-aktiviti UPMP ini merisaukan parti UNKO dan USNO sehingga berlaku pergeseran di antara penyokong masing-masing di Apin-Apin, di Padas Damit, Beaufort dan di Sipitang. (Dalam CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.)
- ³⁷ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ³⁸ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ³⁹ CO1030/1027. Report of The Commission of Enquiry, North Borneo and Sarawak, 1962, para 133.
- ⁴⁰ Encik Chung Chao Lung juga merupakan seorang akauntan yang sebelum ini tinggal di Singapura (Dalam CO 1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.)
- ⁴¹ FCO141/12804 Head of Agreement reached at a Meeting of Representatives of The United National Kadazan Organisation, The United Sabah National Association, The United Party, The United National Pasok Momogun Party, 14 August 1962.
- ⁴² UPMP, Democratic Party dan United Party mahu tiga perempat persetujuan Dewan Parlimen dan Dewan Undangan Negeri untuk membuat sebarang pindaan sementara UNKO dan USNO menyatakan bahawa dua pertiga adalah memadai. (Dalam FCO141/12804, Memorandum for Submission to The Inter-Governmental Committee on Malaysia, Jesselton, 29 August 1962.)
- ⁴³ FCO141/12804 Memorandum for Submission to The Inter-Governmental Committee on Malaysia, Jesselton, 29 August 1962.

- ⁴⁴ FCO141/12804 Memorandum for Submission to The Inter-Governmental Committee on Malaysia, Jesselton, 29 August 1962.
- ⁴⁵ FCO141/12804 The Marquis of Landsdowne Secretary of States For Colonial Affairs. A Statement of Terms For Malaysia Presented By The United National Pasok Momogun Party, 15 August 1962.
- ⁴⁶ FCO141/12804 The Marquis of Landsdowne Secretary of States For Colonial Affairs. A Statement of Terms For Malaysia Presented By The United National Pasok Momogun Party, 15 August 1962.
- ⁴⁷ FCO141/12804 The Marquis of Landsdowne Secretary of States For Colonial Affairs. A Statement of Terms For Malaysia Presented By The United National Pasok Momogun Party, 15 August 1962.
- ⁴⁸ FCO141/12804 The Marquis of Landsdowne Secretary of States For Colonial Affairs. A Statement of Terms For Malaysia Presented By The United National Pasok Momogun Party, 15 August 1962.
- ⁴⁹ Selepas tempoh transisi, jika mendapat sokongan yang cukup di parlimen dan hanya jika penduduk Borneo Utara membuat keputusan dan bersetuju melalui perundingan, kuasa-kuasa tersebut akan dipindahkan ke Persekutuan. (Dalam FCO141/12804, The Marquis of Landsdowne Secretary of States For Colonial Affairs. A Statement of Terms For Malaysia Presented By The United National Pasok Momogun Party, 15 August 1962.)
- ⁵⁰ FCO141/12804 The Marquis of Landsdowne Secretary of States For Colonial Affairs. A Statement of Terms For Malaysia Presented By The United National Pasok Momogun Party, 15 August 1962.
- ⁵¹ FCO141/12804 The Marquis of Landsdowne Secretary of States For Colonial Affairs. A Statement of Terms For Malaysia Presented By The United National Pasok Momogun Party, 15 August 1962.
- ⁵² FCO141/12804 The Marquis of Landsdowne Secretary of States For Colonial Affairs. A Statement of Terms For Malaysia Presented By The United National Pasok Momogun Party, 15 August 1962.
- ⁵³ CO1030/1031(126) From the Governor of North Borneo to the Secretary of State for the Colonies, 14 September 1962.
- ⁵⁴ Pada masa itu G.S. Sundang baru kembali daripada melawat Kuching dan telah bersetuju untuk bekerjasama dengan *Sarawak United Peoples Party (SUPP)* dan A.M. Azahari dari Partai Rakyat Brunei yang merancang untuk membuat rayuan di PBB. (Dalam CO1030/1031 (126) From the Governor of North Borneo to The Secretary of State for The Colonies, 14 September 1962.)
- ⁵⁵ CO1030/1031 (126) From the Governor of North Borneo to The Secretary of State for The Colonies, 14 September 1962.
- ⁵⁶ DO169/331 Discussion on Malaysia at United Nations. Petitions and Counter Petitions on Malaysia to the United Nations from The Borneo Territories, September 1962.
- ⁵⁷ DO169/331 Discussion on Malaysia at United Nations. Petitions and Counter Petitions on Malaysia to the United Nations from The Borneo Territories, September 1962.
- ⁵⁸ Pada masa petisyen diserahkan kepada PBB, Kerajaan British cuba menghalang petisyen ini dibentangkan di persidangan PBB apabila pada 14 September 1962, Kerajaan British menghantar telegram kepada PBB berkaitan usaha G.S.Sundang, A.M Azahari dan Ong Kee Hui yang membuat bantahan di PBB. (Dalam DO169/331 Discussion on Malaysia at United Nations. Petitions and Counter Petitions on Malaysia to the United Nations from The Borneo Territories, September 1962.)
- ⁵⁹ CO 1030/1035 (86) The Federation of Malaysia. Telegram daripada Setiausaha Tanah Jajahan kepada North Borneo, Sarawak dan Singapura, 15 September 1962.
- ⁶⁰ Beliau juga telah memberitahu telah menerima Malaysia secara prinsipnya dan UPMP akan menyertai Perikatan Sabah. (Dalam CO 1030/1035 (86) The Federation of Malaysia. Telegram daripada Setiausaha Tanah Jajahan kepada North Borneo, Sarawak dan Singapura, 15 September 1962.)
- ⁶¹ Batu sumpah Keningau berukuran 1.5 meter lebar di bahagian atas, 24 cm tebal dan 2 meter tinggi diambil daripada Sungai Pagalan yang kemudian diangkat ke Pejabat Daerah Keningau lama. Batu itu kemudiannya dipindahkan ke Bangunan Urusetia Pejabat Keningau yang baru pada tahun 1982 setelah pejabat daerah lama dirobohkan. (Dalam Udong RF 2014, *Batu Sumpah Keningau: Lahirnya Sebuah Negara*, Sambutan 50 tahun Batu Sumpah Keningau, Jawatankuasa Sambutan Hari Malaysia, Keningau, hlm. 15)
- ⁶² CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ⁶³ CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- ⁶⁴ FCO141/13003 G.S. Sundang, Interview by R.N Turner (North Borneo's Chief Secretary)with Miss Helen Chung at the Secretariat on 14 December 1961.

- ⁶⁵ FCO141/13003 G.S. Sundang, Interview by R.N Turner (North Borneo's Chief Secretary) with Miss Helen Chung at the Secretariat on 14 December 1961.
- ⁶⁶ Penulis teks ucapan Sundang, Helen Chung ketika ditemui oleh Setiausaha Kerajaan Borneo Utara mendakwa bahawa beliau mempunyai dokumen untuk membuktikan dakwaan-dakwaan sepertimana ucapan G.S. Sundang termasuk surat yang diberikan oleh Anthony Gibon di Tambunan yang melabelkan G.S. Sundang sebagai komunis. (Dalam FCO141/13003 G.S. Sundang, Interview by R.N Turner (North Borneo's Chief Secretary) with Miss Helen Chung at the Secretariat on 14 December 1961)
- ⁶⁷ FCO141/13003 G.S. Sundang, Office of the Resident, Interior Keningau 19 December 1961
- ⁶⁸ FCO141/13003 kenyataan R.N Turner Ketua Setiausaha Borneo Utara, 28 December 1962.
- ⁶⁹ Pergeseran ini termasuk dakwaan bahawa UPMP mengupah sebanyak \$300 untuk memukul calon UNKO di Bingkor Barat, Mohd Arif. Lingkanau Balanu dari kampong Kiawau, Keningau juga didakwa membuat kenyataan bahawa dia tidak kisah siapa yang menang dalam pilihanraya, yang penting mereka yang menentang Malaysia mempunyai lebih banyak senjata. (Dalam FCO141/13003 G.S. Sundang, kenyataan E.J.K. Wicksted, Residen Pedalaman, 19 Disember 1961.)
- ⁷⁰ FCO141/13003 G.S. Sundang, kenyataan E.J.K. Wicksted, Residen Pedalaman, 19 December 1961.
- ⁷¹ FCO141/13003 Kenyataan William Goode pada 4 Januari 1963.
- ⁷² FCO141/13003 G.S. Sundang, Kenyataan William Goode pada 4 Januari 1963.
- ⁷³ FCO141/13003 G.S. Sundang, Kenyataan William Goode pada 4 Januari 1963.
- ⁷⁴ William Goode memberitahunya bahawa pembahagian itu berpunca daripada dasar UPMP dan maklumbalas mereka terhadap Malaysia termasuk dakwaan bahawa UPMP ada hubungan dengan kegiatan A.M. Azahari. (Dalam FCO141/13003 G.S. Sundang, Kenyataan William Goode pada 4 Januari 1963.)

Rujukan

- CO 1030/927 Constitutional Development in North Borneo, 1960-1962.
- CO 1030/1035 The Federation of Malaysia, 1960-1962.
- CO1030/1022 Submission by the North Borneo to the Commission of Enquiry, 1962.
- CO1030/1022 Submission by the North Borneo to the Commission of Enquiry, 1962.
- CO1030/1023 United National Pasok Momogun Organisation, 1960-1962.
- CO1030/1027 Greater Malaysia; Consideration of the Commission of Enquiry: The Report, Errata, Summary of Report and Summary of Letters, 1960-1962.
- CO1030/1031 Greater Malaysia: Preparation of Malaysia. Federal Constitution under Malaysia, 1960-1962.
- DO169/331 Discussion on Malaysia at United Nations. (Part B), 15/3/63 - 14/6/63
- FCO141/12804 IGC Memorandum from political parties, 1962.
- FCO141/13003 G.S. Sundang, M.B.E., 1962.
- FCO141/13005 UNKO, Secretary of Local Government, UNKO In Interior, 29 August 1961.
- Granville-Edge, P.J. dan Devadason, Rajen. 1999. *The Sabahan: The Life and Death of Tun Fuad Stephens*. Kota Kinabalu: Institute for Development Studies.
- Holley, Stephen. 2004. *A White Headhunter in Borneo*. Kota Kinabalu: Natural History Publication (Borneo).
- Leong, Cecilia. 1982. *Sabah: The First 100 Years*. Kuala Lumpur: Percetakan Nan Yang Muda Sdn. Bhd.
- Lind, R.A. 2003. *Reminiscences of a Former State Secretary*. Kota Kinabalu: Natural History Publication (Borneo).
- Luping, Herman J. 1985. *The Kadazans and Sabah Politics*. Tesis PhD. New Zealand: Victoria University of Wellington.
- Luping, Herman J. 1994. *Sabah's Dilemma: The Political History of Sabah (1960-1994)*. New York: Magnus Books.

- Ongkili, James P. 1967. *The Borneo Response to Malaysia 1961-1963*. Singapore: Donald Moore Press.
- Udong, Rayner F. 2014. *Batu Sumpah Keningau: Lahirnya Sebuah Negara*. Dalam Sambutan 50 Tahun Batu Sumpah Keningau, Jawatankuasa Sambutan Hari Malaysia, Pedalaman, Keningau.